

Mirosław Jankowiak

Akademia Nauk Republiki Czeskiej

Instytut Słowiański

Praga

ORCID: 0000-0001-6212-1463; e-mail: mirek.jankowiak@gmail.com

Koncepcja tworzenia *Atlasu gwar białoruskich na Łotwie*

Abstrakt: W artykule zaprezentowano koncepcję tworzenia *Atlasu gwar białoruskich na Łotwie*. Podstawę materiałową stanowią badania własne autora, zebrane w trakcie ekspedycji dialektologicznych w latach 2004–2009/2022, łącznie ok. 230 godz. wywiadów. Publikacja będzie się składała z map prezentujących różne cechy fonetyczno-gramatyczne i leksykę oraz mapy poglądowe (klasyfikacja gwar, dystrybucja w różnych okresach historycznych etc.). W atlasie zostaną przedstawione nie tylko cechy uwzględnione w *Dialektologicznym atlasie języka białoruskiego*, ale również ukazujące związki z językami (i ich dialektami) – polskim, rosyjskim i bałtyckimi.

Słowa kluczowe: gwary białoruskie, Łotwa, atlasy dialektologiczne, pogranicze słowiańsko-bałtyckie.

Abstract: A concept of creating the Atlas of Belarusian dialects in Latvia. The article presents the concept of creating the Atlas of Belarusian dialects in Latvia. The research material was collected by the author during his dialectological expeditions in 2004–2009/2022, in total about 230 h. of interviews. The publication will consist of maps presenting different phonetic and grammatical features and vocabulary, as well as overview maps (classification of sub-dialects, distribution in different historical periods, etc.). The atlas will present not only the features included in the Dialectological Atlas of the Belarusian language; it also shows its relations with other languages (and their sub-dialects) – Polish, Russian and the Baltic languages.

Keywords Belarusian sub-dialects, Latvia, dialectological atlases, Baltic-Slavic borderland.

Wprowadzenie

Początki tworzenia białoruskojęzycznych atlasów gwarowych sięgają okresu międzywojennego, kiedy to Piotr Buzuk zaczął prace nad przygotowaniem 20 map wraz z komentarzami o zasięgu ważnych cech gwarowych, a odnoszących się do obszaru Białorusi Wschodniej, tj. wchodzącej w okresie międzywojennym w skład ZSRR. W 1928 r. wyszła jego praca pod tytułem *Zarys lingwistycznej geografii Białorusi* (Бузык 1928). Na Białorusi Zachodniej, która należała w tym okresie do Polski, prac nad *Atlasem językowym Polesia* podjął się z kolei Józef Tarnacki, który nie tylko chciał dokładnie zbadać gwary poleskie, ale również wyznaczyć językową granicę białorusko-ukraińską (Tarnacki 1939).

Zakrojone na szeroką skalę badania rozpoczynają się jednak dopiero w okresie powojennym, kiedy to w 1948 roku rozpoczęto zbieranie materiałów do *Dialektologicznego*

atlasu języka białoruskiego (ДАБМ 1963). Wydanie *Atlasu* w 1963 roku rozpoczęło nowy okres w białoruskiej dialektologii, umożliwiając zarówno pogłębioną analizę samej struktury dialektów, jak też tworzenie kolejnych atlasów i słowników. Kilka lat później wyszła bardzo ważna praca *Geografia lingwistyczna i grupy gwar białoruskich* (dwa tomy – jeden w postaci atlasu, drugi w formie monografii), ukazująca zasięg szeregu cech dialektalnych przy pomocy izoglos (ЛГ 1968; 1969). Następną niezmiernie istotną publikacją jest pięciotomowy *Leksykalny atlas białoruskich gwar ludowych* (ЛАБНГ 1993–1998) oraz powstające kolejne wolumeny *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA). Wspomniane dzieła do dzisiaj stanowią bazę do jakichkolwiek dalszych badań dialektologicznych.

O wiele skromniej wygląda tworzenie atlasów ukazujących konkretne regiony Białorusi, czy tym bardziej prezentujących narzecza białoruskie poza granicami administracyjnymi. Można tutaj wspomnieć następujące publikacje – *Atlas gwar północno-wschodniej części obwodu brzeskiego* Juryja Czarniakiewicza (Чарнякевіч 2009), *Leksykę gwar białoruskiego Polesia Prypeckiego. Atlas. Słownik* (pod red. F. Klimczuka, U. Koszczanki i I. Łapuckiej) (ЛГБПП 2008) czy *Atlas gwar rejonu prużańskiego obwodu brzeskiego i pogranicza (górne nadjasieldzie). Leksyka* (Босак, Босак 2006). W przypadku gwar białoruskich funkcjonujących poza administracyjnymi granicami Białorusi powstał tylko jeden atlas – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, w którym autorzy w kolejnych tomach szczegółowo ukazali strukturę gwar wschodniosłowiańskich oraz ich leksykę na obszarze Polski (AGWB 1980–2012). Dialektologiczne atlasy rosyjskie czy ukraińskie dają wprawdzie pewną informację o gwarach białoruskich w tych krajach, ale jest ona ukazywana, co zrozumiałe, z punktu widzenia tychże języków, a obszar współczesnej Litwy czy Łotwy w tym kontekście prawie wcale nie został poruszony w publikacjach łotewskich czy litewskich.

Jak pokazały wieloletnie badania autora (Jankowiak 2020), gwary białoruskie na Łotwie są w zaniku i obecnie liczbę osób posługujących się nimi należy określić maksymalnie na kilkadziesiąt (używa ich tylko najstarsze pokolenie – tj. urodzone w latach 20., 30. i częściowo 40. XX w.). Oznacza to ich zanik w perspektywie najbliższych lat. Planowany *Atlas* jest częścią powstającego cyklu o białoruszczyźnie na Łotwie. Opisana została już sytuacja socjolingwistyczna w monografii *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie kraślawskim. Studium socjolingwistyczne* (Jankowiak 2009), a także struktura gwar wraz z obszernym wyborem tekstów w publikacji *Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów* (Jankowiak 2018). W ramach stypendium w Pradze powstaje monografia o leksyce wraz ze *Słownikiem gwar białoruskich na Łotwie* (por. Янковяк 2019). Utworzenie *Atlasu* zamknęłoby zatem cykl o tej tematyce i umożliwiło zarchiwizowanie i zachowanie dla kolejnych pokoleń wiedzy o narzeczach białoruskich na Łotwie.

Informacje ogólne

Planowany *Atlas gwar białoruskich na Łotwie* obejmie swym zasięgiem całe terytorium współczesnego występowania białoruszczyzny, tj. pięć powiatów południowo-wschodniej Łotwy: zilupski (Zilupes novads), dagdzki (Dagdas novads), kraślawski

(Krāslavas novads), dyneburski (Daugavpils novads) oraz ilukszański (Ilūkstes novads). Podstawą do stworzenia publikacji będą materiały własne zebrane przez autora w trakcie ekspedycji dialektologicznych w latach 2004–2019 / (2022)¹ (orientacyjnie około 230 godz. wywiadów nagranych w 45 miejscowościach). Wywiady były przeprowadzane z najstarszym pokoleniem mieszkańców, zarówno z ludnością autochtoniczną, jak też osobami, które przybyły na Łotwę po 1945 roku z obszarów przygranicznych Białorusi Zachodniej i Wschodniej. Spośród rozmówców większość deklaruwała pochodzenie polskie, nieco mniej białoruskie, czasem też łotewskie bądź rosyjskie oraz posługiwanie się gwarą białoruską na co dzień (nazywaną przez nich różnie – językiem białoruskim, rosyjskim, prostym, tutejszym czy zmieszonym). Historycznie gwary białoruskie stanowią tzw. dawny dialekt krywicki, a obecnie są przedłużeniem północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego.

Przy ukazywaniu cech fonetyczno-gramatycznych oraz słownictwa, w odróżnieniu od większości atlasów dialektologicznych, podstawą będą nie poszczególne miejscowości a powiaty. Spowodowane jest to kilkoma kwestiami metodologicznymi. Po pierwsze, zróżnicowanie fonetyczno-gramatyczne jest niewielkie, nieco inaczej sytuacja wygląda w przypadku słownictwa. Po drugie, ze względu na zanikanie gwar białoruskich na Łotwie, nie jest już możliwe stworzenie klasycznej siatki punktów. Kolejną kwestią jest specyfika osadnictwa w tej części Łotwy – poza nielicznymi wsiami są to głównie tzw. chutory czyli pojedyncze gospodarstwa oddalone od siebie nierzadko o kilka czy nawet kilkanaście kilometrów. Oznacza to, że w wielu przypadkach punkt tworzyłby jeden respondent z wolno stojącego gospodarstwa, a wraz z jego śmiercią punkt ten zanikałby. Nie pozwala to również na uzyskanie identycznego materiału z każdego punktu. Ostatnim argumentem przemawiającym za ukazaniem cech na poziomie rejonu, a nie wsi czy chutoru, jest charakter zebranych materiałów. W trakcie ekspedycji nie korzystałem z kwestionariusza przygotowanego do utworzenia *Atlasu*, dlatego też nie jest możliwe gęste pokrycie siatką punktów wszystkich cech – głównie odnosi się to do słownictwa.

Biorąc pod uwagę niewielkie zróżnicowanie fonetyczno-gramatyczne gwar białoruskich na Łotwie oraz fakt, że *Atlas* będzie ukazywać stosunkowo niewielki obszar i do tego poza granicami Białorusi, w moim przekonaniu zaprezentowanie wybranych cech na poziomie powiatów będzie wystarczające.

Podczas opracowywania publikacji chciałbym ukazać szereg aspektów, takich jak np.:

1) cechy typowe dla całego dialektu północno-wschodniego, grup gwarowych oraz tylko obszaru Łotwy (tj. ich specyfikę w ramach dialektów białoruskich);

2) cechy różnicujące wobec języka rosyjskiego i lokalnych gwar rosyjskich, które najmocniej wpływały na strukturę tamtejszej białoruszczyzny (cechy te w większości wymienił w swoim artykule Joachim Karski [Карский 1962]);

3) zróżnicowanie gwar białoruskich w ramach samej Łotwy (głównie leksykalne);

4) wpływy bałtyckie, polskie i rosyjskie (głównie leksykalne).

Ważnym aspektem (i nierzadko punktem wyjścia) będą nawiązania do wymienionych wyżej atlasów, tj.: *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego*, *Leksykalnego atlasu białoruskich gwar ludowych*, a także do *Dialektologicznego atlasu języka*

¹ Planowane jest przeprowadzenie badań terenowych w latach 2021 i 2022.

rosyjskiego (ДАРЯ 1986–1996), *Leksykalnego atlasu rosyjskich gwar ludowych* (ЛЯРГН 2004) oraz atlasów języków bałtyckich: *Dialektologicznego atlasu języka łotewskiego. Leksyka, Dialektologicznego atlasu języka łotewskiego. Leksyka (mapy), Atlasu języków bałtyckich. Projekt, Atlasu języków bałtyckich. Leksyka 1: Flora* (LVDA 1999; LVDA[K] 1995; BVA[P] 2009; BVA[F] 2013).

Struktura Atlasu

Planowany Atlas będzie składał się z kilku części. W pierwszej, opisowej, znajdują się ogólne informacje o pochodzeniu gwar białoruskich na Łotwie, ich klasyfikacja, wykaz przebadanych wsi, charakterystyka i krótkie dzieje badanego obszaru ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji językowej oraz aneks ze spisem map i indeksem leksemów. Następnie ukazane zostaną mapy wraz z opisem i odniesieniami do dialektów na obszarze Białorusi oraz sąsiadujących języków i ich dialektów (rosyjskiego, polskiego oraz gwar łatgalskich). W pierwszej kolejności zaprezentowane zostaną mapy poglądowe (tj. prezentujące przynależność gwarową, zasięg występowania w różnych okresach historycznych, przebadane miejscowości itp.), a następnie ukazujące cechy fonetyczno-gramatyczne i leksykę, typowe dla:

1) północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego, jak np. formy 3. os. lp. czasowników I koniugacji czasu teraźniejszego i przyszłego (typu: *znájeć* '[on] wie', *pajédzić* 'pojedzie'), typy *akania* i *jakania*, tworzenie nazw istot młodych przy pomocy sufiksu -onak / -'onak (np. *cialiónak* 'cielę', *kurčónak* 'kurczę'), leksyka: *pùnia* 'budynek do składowania np. słomy';

2) północnej grupy północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego, np. formy na -om 1. osoby lm. czasu teraźniejszego czasowników nietematycznych (*jadzióm* 'jemy', *dadzióm* 'dajemy'), zachowanie sufiksu -dl- (np. *kasavidla* 'kosisko, trzonek kosa'), leksemy typu: *páliec* 'rączka kosa', *stoùb* 'nazwa sochy w studni z żurawiem';

3) połockiej grupy północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego, np. występowanie leksemów *sviakróŭka* 'teściowa', *pastauńnik* 'ogrodzone miejsce w ogrodzie lub lesie dla zwierząt hodowlanych', *cmok* 'tęcza';

4) północno-zachodniej strefy dialektalnej języka białoruskiego (tj. cechy wskazujące na związki przede wszystkim z językami i dialektami bałtyckimi oraz polszczyzną), np. forma zaimka wskazującego *hény* 'ten', imiesłowy uprzednie na -všy (*jon pajéchaŭšy u Rýhu* oraz *vadá była pierasóchšy*), leksemy: *dzirván* 'ugór' czy *kašúlia* 'koszula';

5) zachodniej strefy dialektalnej języka białoruskiego, np. akcent w słowach *mały* 'mały', *prósty* 'prosty', konstrukcje *mnie balić halavá* 'boli mnie głowa' oraz *iści da bráta* 'iść do brata' czy występowanie leksemów typu *sviran* 'budynek do przechowywania zboża', *haspadár* 'gospodarz', *padłóha* 'podłoga', *viasiel'lie* 'wesele' – strefa zachodnia dowodzi związków z językiem polskim, a część cech jest wspólnych z polszczyzną czy językami zachodniosłowiańskimi;

6) wschodnia strefa dialektalna języka białoruskiego (przeciwstawiająca się strefie zachodniej), np. wymowa *šn* wobec zachodniej *čn* (*malóšny* 'mleczny'), specyfika akcentu: *máły* 'mały', *prastý* 'prosty', konstrukcje typu *pajšóŭ k brátu* 'poszedł do

brata', *u mianió balić halavá* 'boli mnie głowa' czy występowanie słów: *ambár* 'budynek do przechowywania zboża', *chaziain* 'gospodarz', *most* 'podłoga', *svádzba* 'wesele' – strefa wschodnia ukazuje związki z językiem rosyjskim i jego dialektami, a część cech jest wspólna;

7) typowe tylko dla obszaru Łotwy – będą to w zasadzie tylko leksemy, których wyznaczenie będzie możliwe dopiero po opracowaniu *Słownika gwar białoruskich na Łotwie* (więcej o cechach poszczególnych dialektów, grup gwarowych i stref dialektalnych zob.: JIГ 1968, 188–200; Barszczewska, Jankowiak 2012, 122–134; Крывіцкі 2003, 180–197, 215–230).

Jak widać z przytoczonych przykładów, gwary białoruskie funkcjonujące na Łotwie charakteryzuje szereg cech fonetyczno-gramatycznych i leksykalnych typowych dla różnych grup gwarowych i stref dialektalnych. Różnorodność zauważalna jest przede wszystkim na poziomie leksykalnym, gdzie na określenie jednego desygnatu jeden respondent może podać dwa czy nawet trzy leksemy.

W większości przypadków zaprezentowane zostaną cechy fonetyczno-gramatyczne oraz leksyka ukazana w *Dialektologicznym atlasie języka białoruskiego*, co ułatwi analizę gwar białoruskich na Łotwie względem tradycyjnego podziału dialektów i grup gwarowych przyjętych w białoruskiej lingwistyce.

Zestawione w *Atlasie* leksemy zostaną ułożone w kręgi tematyczne, tj.:

- 1) meteorologia, czas, ukształtowanie terenu;
- 2) świat roślin (rośliny dzikie i uprawne);
- 3) świat zwierząt (zwierzęta dzikie i hodowlane);
- 4) gospodarka wiejska (uprawa roli, nazwy narzędzi, rybołówstwo, tkactwo itp.);
- 5) człowiek (cechy fizyczne, charakter, nazwy zawodów, zdrowie, stosunki rodzinno-społeczne);
- 6) warunki życia (np. nazwy budynków gospodarczych, części domu, transport itp.);
- 7) kultura ludowa i duchowa;
- 8) administracja, edukacja, miasto.

Zebrany materiał pozwoli również na określenie częstotliwości użycia poszczególnych cech, głównie leksemów (np. *kartóška* – powszechne, *biłba* – rzadkie, *kartóplia* – sporadyczne), ale też i fonetycznych (np. palatalizacja tylnojęzykowych *k*, *h*, *ch* – formy *u Rýzie* występują rzadko, a *u Rýhie* powszechnie) oraz zmian odbywających się na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat (np. słowo *spadnica* – powszechne po II wojnie światowej, obecnie funkcjonujące w zasadzie tylko w pamięci moich respondentów, oraz *júbka* 'spódnica' – obecnie powszechne).

Każda z map opatrzona będzie legendą wyjaśniającą użyte symbole oraz opisem cechy czy leksemu z nawiązaniem do obszaru Białorusi oraz sąsiednich języków i dialektów (rosyjskiego, polskiego, bałtyckich).

Podsumowanie

Stworzenie i wydanie *Atlasu gwar białoruskich na Łotwie* zamknie cykl publikacji autora o tej tematyce, na który składają się książki o sytuacji socjolingwistycznej

i charakterystyce struktury, wybór tekstów, analiza leksyki w kontekście kontaktów z sąsiednimi językami i dialektami oraz słownik. Zaprezentowanie wszystkich aspektów funkcjonowania gwar białoruskich na Łotwie ma znaczenie nie tylko ze względu na ukazanie ich współczesnego stanu i zachowania struktury, ale również utrwalenie dla potomnych w postaci publikacji narzeczy, które znikną w najbliższych latach. Atlas może stanowić ponadto cenne źródło do badań dla językoznawców analizujących gwary łatgalskie, polszczyznę północnokresową i gwary rosyjskie tego regionu – tj. wchodzące w kontakt z tamtejszą białoruszczyzną.

Literatura

- AGWB 1980–2012, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk / Warszawa 1980–2012.
- BVA(P) 2009, *Baltu valodu atlants / Baltų kalbų atlasas. Projekts*, red. A. Stafecka, D. Mikulėnienė, Rīga–Vilnius 2009.
- BVA 2013, *Baltu valodu atlants / Baltų kalbų atlasas. Leksika 1: Flora*, red. D. Mikulėnienė, A. Stafecka, Vilnius 2013.
- Barszczewska N., Jankowiak M. (2012), *Dialektologia białoruska*, Warszawa.
- Jankowiak M. (2009), *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Jankowiak M. (2018), *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku. Charakteristika. Výběr textů / Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*, Praha.
- Jankowiak M. (2020), *Belarusian and its subdialect in Latvia: history, present day, future perspectives*, „Linguistica Lettica” 26 (2020), s. 94-117.
- LVDA 1999, *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*, red. B. Laumane, Rīga 1999.
- LVDA(K) 1995, *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. Kartes*, Rīga 1995.
- Tarnacki J. (1939), *Atlas językowy Polesia*, Warszawa.
- Босак А., Босак В. [Bosak A., Bosak V.] (2006), *Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Лексіка* [Atlas gavorak Pruzhanskaga rajona Bresckaj voblasti i sumezhza (Verkhnjaga Nadjaseldzja). Leksika], Мінск.
- Бузук П. [Buzuk P.] (1928), *Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі* [Sproba lingvistychnae geografii Belarusi], Менск.
- ДАБМ 1963, *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* [Dyjalektalogichny atlas belaruskaj movy], рэд. Р.І Аванесав, Ю.Ф. Мацкевіч [red. R.I Avanesov, Ju.,F. Mackevich] Мінск 1963.
- ДАРЯ 1986–1996, *Діалектологіческий атлас русского языка* [Dialektologicheskij atlas russkogo jazyka], Москва 1986–1996.
- Карский Е.Ф. [Karskij E.F.] (1962), *Отчёт о поездке в Белоруссию в течение летних месяцев 1903 года* [Otchjot o poezdke v Belorussiju v techenie letnich mesjacev 1903 goda], Е.Ф. Карский, Труды по белорусскому и другим славянским языкам [Trudy po belorusskomu i drugim slavjanskim jazykam], Москва, s. 412–434.

- Крывіцкі А.А. [Kryvicki A.A.] (2003), *Дыялекталогія беларускай мовы* [Dyjalektalogija belaruskaj movy], Мінск.
- ЛАБНГ 1993–1998, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* [Leksichny atlas belaruskikh narodnykh gavorak], рэд. М. Бірыла, Ю. Мацкевіч [red. M. Biryła, Ju. Mackevich], Мінск.
- ЛАРНГ 2004, *Лексический атлас русских народных говоров. Пробный выпуск* [Leksicheskiј atlas russkikh narodnykh govorov. Probnuj vupusk], ред. И.А. Попов, Т.И. Вендина [red. I.A. Popov, T.I. Vendina], Санкт-Петербург 2004.
- ЛГ 1968, *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* [Lingvistychnaja geagrafija i grupovka belaruskikh gavorak], рэд. Р.І. Аванесов, К.К. Атраховіч, Ю.Ф. Мацкевіч [red. R.I. Avanesov, K.K. Atrakhovich, Ju.F. Mackevich], Мінск (кніжка).
- ЛГ 1969, *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* [Lingvistychnaja geagrafija i grupovka belaruskikh gavorak], рэд. Р.І. Аванесов, К.К. Атраховіч, Ю.Ф. Мацкевіч [red. R.I. Avanesov, K.K. Atrakhovich, Ju.F. Mackevich], Мінск (атлас).
- ЛГБПП 2008, *Лексіка гаворак беларускага Прыпяцкага Палесся, Атлас. Слоўнік* [Leksika gavorak belaruskaga Prypjackaga Paleśsja. Atlas. Slovník], рэд. Ф.Д. Клімчук, У.А. Кошчанка, І.І. Лапуцка [red. F.D. Klimchuk, U.A. Koshchanka, I.I. Lapucka], Мінск 2008.
- Чарнякевіч Ю.В. [Charnjakevich Ju.V.] (2009), *Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны* [Atlas gavorak pavochna-vskhodnjaj Brestchynu], Мінск.
- Янковяк М. [Jankowiak M.] (2019), *Канцэпцыя ўкладання «Слоўніка беларускіх гаворак Латвіі»* [Kancersuju vkladannja „Slovnika belaruskikh gavorak Latvii“], „Слово и словарь. Сборник научных статей” 16, Минск, s. 312–316.